

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК

«Әлеуметтану және саяси ғылымдар» сериясы
Серия «Социологические и политические науки»

№4(44)

Алматы, 2013

Алматы

ОҚЫТУШЫЛАРҒА КӨМЕК В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ

СҰЛТАНМАХМҰТ ТОРАЙҒЫРОВТЫҢ САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТӨЛҒАУЛАРЫ

Р.Б. Әбсаттаров – ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, филос.ғ.д., профессор, Абай атындағы саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының меңгерушісі,

Т.Ж. Қалдыбаева – э.ғ.д., Абай атындағы ҚазҰПУ-дың саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының профессоры

(Жалғасы)

Философтар арасында талдау мен пікірталастың күн тәртібінен түспей келе жатқан тақырыптың бірі – өмір мен өлім. Табиғаттық жаратылысына сай адам бір рет қана өмір сүреді. Ол өмірді бірі – әлеуметтік-саяси тұрғыда, мәнді адами тұрғыда өткізе алды, екіншісі, мәңгі өмір сүретін адамдай, оны ісіраптап, қалай болса-солай, дүние-қоңыздың, ойын-күлкінің соңында жүріп, тек өзінің ғана емес, талайлардың ғұмырын, әлеуметтік, саяси ортаны лайлап, ластан, адамилыққа қарсы іс-әрекеттерден көзі ашылмай жүріп, демі тауысылатын уақыттың келіп қалғанын байқамай да қалады. Не бітті, не қалды?

Біріншісі өмірден өткенімен тек физиобиологиялық тұрғыда ғана өлді, екіншісі – біражола өлді. Ал шынайы, өзінің әлеуметтік, саяси, адами мәнінде тіршілік болған өмір адамдар ортасы, әлеумет үшін жасаған ізгілікті ісінде, ғылымында, тәрбие көрген ұрпағында жалғасын табады. Ондай адамдар «Өркениет» деп аталатын адамзаттық ізгілікті әлеуметтік, мәдени-саяси тәжірибенің жасаушылары. Келесі ұрпақтың «Білім» ретінде оқып білетіні, үйреніп, өз өмірінде басшылыққа алатыны да осылардың жасап қалдырғаны. Жаңа ұрпақтың да әлеуметтік мәнді өмір сүру деңгейіне көтерілгендері қабылдап алған өркениетін заман талабына сай жаңартады, жетілдіреді, келесі ұрпаққа қалдырады. Осылайша өлмейтін мұра жалғасын таба береді.

Абай неге өлген жоқ? Себебі ол өзі айтқандай артында «өлмейтіндей сөз қалдырды», халқым адамгершілікті, ғылым мен білімді мегерген, озық дамыған әлеумет болса екен деген ізгілікті ниетінен туындаған ілімін, адами тіршілік этикасын, адамзаттық мәнді тіршілік ережелерін, өлмейтін шығармашылық өнерін қалдырды. Сол сияқты халық даналары, ұлы ойшылдар, ғылымды жасаушылар мен дамытушылар, ұрпағына интеллектуалдық мұра қалдырғандар әлеуметтік, саяси тұлғалар. Соның бірі – Сұлтанмахмұт. Бір жағынан алға басқан аяғын күрмеп-матаған кедейшілік, екінші жағынан жалын атқан жүрегін қыспақтаған жазылмас дерт жас дарынды 27 жасында ғана саяси-әлеуметі арасынан физиобиологиялық жағынан жұлып алып кетсе дағы, сирек кездесетін жоғары, өршіл адами рухымен, өміршең де әлеуметтік, саяси мәнді шығармашылығымен Сұлтанмахмұт өзінің халқының арасында жүр. Сол әлеуметтік-тарихи кезеңдегі өзі барынша батыл сынаған керітартпалыққа толы әлеумет арасында емес, арманы болып аңсаған еркін елінде, қадір-қасиетін танып біліп, өзінің ойын түсіне алатын жаңа заманғы ересек және жас ұрпағы арасында жүр. Шынына келсек, 27 жас біздің қазіргі қоғам өлшемінде жас адамның әлеуметтендіру жолынан өтіп болып, енді ғана қалыптасқан тұлға ретінде қоғамдық қатынастарға бойлап енетін жасы. Көкірегіне зорға сыйып жалындаған жас жүрегі мен «Еліме пайдам тисе екен!» деген срекше отаншылдығынан, әлеуметтік-саяси мәндегі арманынан, халқына ыстық ықласы мен сүйіспеншілігінен туған шығармалары оның өмірін жалғастыруда.

Қала мен қалалық емес әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-территориялық кеңістік, оның арабайланысы қазіргі заманның да өзекті тақырыбы мен проблемасы. Өзін өркениетті санайтын, экономикасы басқа елдерге қарағанда озық кейбір елдерде халқының 80-90 пайызы қалаға шоғырланып алғаны белгілі. Көптеген ғалымдардың пікірінше бұл прогрестік құбылыс, ғылымның, білімнің, технологияның, өндірістің, мәдениеттің шоғырлануы. Оны ешкім жоққа шығарғысы жоқ. Бірақ қаланың дамуының қалалық емес әлеуметтік-экономикалық кеңістіктің есесінен жүріп жатуы да шындық. Біржақты артықшылық, біржақты ұтым. Дәл сондай жағдай қазақстандық қоғамның басында бар құбылыс. Оның үстіне ірі шоғырланған қалалар тек өркениет орталығы болып қалып отырған жоқ, керісінше қоғам үшін қатерлі елеулі әлеуметтік науқастарды тудырушы, дамытып сақтаушы кеңістікке айналып алғаны да шындық: қылмыс пен оның көптүрлі салалары, наркомания, жезөкшелік, ішкілік, жаппай шылым шегу дағдысы, түнгі клубтар, казино, тағы басқа осыған ұқсас тек біржақты жеке бастық эгоистік бизнеске бағындырылып, басқа да әлеуметтік ауытқулар түрлерінің сандық және сапалық жағынан артуы, экологиялық таршылық, әлеуметтік бақылау мен реттеудің күрделене түсуі, әлеуметтік-психологиялық шегіністер мен дағдарыстар көп шоғырланған қалалар тіршілігінің ажырамас құрамды бөлігіне айналып алды. Осы

тұрғыдан алғанда қалаға шектен тыс шоғырлануды, өлшеусіз урбанизациялануды тек прогресс деп тануды құптау қыйын. Ал Қазақ даласындағы (Ресей державасының құрамына еніп жеке елдігінен жоғалған тарихи кезеңдегі қазақтың қоғамдық болмысын бейнелеу «Қазақ даласы» ұғымының еншісінде – авт.) ХХ ғасырдың басындағы қала мен қала емес әлеуметтік-экономикалық кеңістіктің тіршілігі қазіргіден әлде қайда басқа болатын. Қалалар негізінен патшалық биліктің бекіністері ретінде пайда болды, кейін келе олар сауда-саттық пен жекелеген өндірістер орталықтарына айналды. Білім мен мәдени ошақтары пайда болды. Бірақ негізгі тұрғындары губерниялық билік субъектілері, әскерилер, өндірісті ұстаушы славян тектілер, татар-ноғай саудагерлері мен молдалары, жекелеген оқығандар т.б. болды. Қазақ әлеуметі далалық болып қала берді. Негізгі тіршілігі – мал шаруашылығы, әлеуметтік-экономикалық және мәдени өмір салты көшпенді халық дәстүрін сақтап тұрды.

1917 жылғы Ресей державасы екі бірдей революциялық бұлқынысты бастан өткізді. Оның алғышарттары да әбден пысып-жетілген. Ақпан революциясы Ресейді дамуы жағынан өзінің әлі феодалдық кезеңнен шығып болмаған артта қалушылығына, патшалық билікке қарсы бағытталса, екіншісі – Қазан революциялары таптық жіктелуге негізделген әлеуметтік қанаудың барлық түрлеріне қарсы қойылған, қарапайым халықты әлеуметтік бостандық пен теңдікке жеткізу идеясына, яғни, социализм идеясына негізделген әлемдік маңызы бар тарихтағы ірі саяси құбылыс болған. Нәтижесінде Патшалық Ресей буржуазиялық Ресейге ауысып, содан соң социалистік идеяны басшылыққа алған жаңа өкімет келген. Бұлар тарихта сирек кездесетін және аз уақыт ішіндегі ширыққан тарихи, саяси өзгерістер мен бетбұрыстар. Сөзсіз, таптық күрессіз қарулы қақтығыссыз емес.

Сұлтанмахмұт Торағыров соңғы екі өзгерісті зор қуанышпен қарсы алды. Жаңарушы қоғам өміріне тікелей ат салысқысы келді. Жаңа қоғамнан ол өзі армандаған теңдіктің, бостандықтың, әділеттіліктің іске асу мүмкіндігін көрді. Шындығында, адамзат, әлеуметтік-саяси ойшылдар ғасырлар бойы әділ қоғамды, әлеуметтік-саяси теңдік қоғамын аңсап, армандап келген. Кейін келе бұл «социалистік», «коммунистік» деген идеямен байланыстырылды. Сондықтан Совет (Кеңес) қоғамындағы, оның соңынан ерген елдердегі «социалистік», «коммунистік» құрылыстардың сәтсіздігі бұл адамзат арманында болып келген, әлі де бар әлеуметтік әділдік қоғамы туралы идеяны жоққа шығармаса керек. Оның үстіне КСРО кезіндегі саяси репрессия, қазақстанның шұрайлы аймақтарын, бүкіл қазақстандық әлеуметтік кеңістікті орыстандыру саясаты да қазіргі қазақстандық ортада «социалистік» деген ұғым мен идеяға жатсына, айыптай қараушылық психологиясын тудырады. Қазіргі заманда бұл ұғымдар, халық үшін неғұрлым қолайлы қоғам идеясы «әлеуметтік бағдарланған рыноктық қатынас», «әлеуметтік мемлекет» ұғымына трансформациялануда деп айтуға болар.

Біздің әңгімеміздің өзегін құрмақшы Сұлтанмахмұттың «Айтыс» дастаны (поэмасы) дәл жоғарыда айтылған әлеуметтік-тарихи жағдайда, 1920 жылы жазылды. Бұл еңбек оның өмірден өтері қарсаңында жазылған соңғы көлемді еңбегі және оның әлеуметтік-саяси ойының тереңдеген шағының жемісі. Ойын неғұрлым ұтымды және ашып көрсету мақсатында поэмасын айтыс жанрында жазды, әлеуметтік-саяси пікірталас ретінде берді. Айтысушылар бір қоғамдық ортаның екі әлеуметтік қауымдастығын бейнелеуші тұлғалар. Бірі қаланың, екіншісі даланың тыныс-тіршілігі мен мүддесін алға тарқан ақындар. Дарынды ақын, әлеуметтік, саяси ойшыл нені айтқысы келді, нендей қоғамдық мәселені сөз етті, оқырмандарын неге бағдарлады? Оны біз өлең шумақтарын оқи отырып танып білуге тырысайық.

Қала ақыны ауыл қазағына жоғарыдан қарап, менсінбей, менменсіп, «ет пен қымызға тойып, өгіздей болып семірген әрі мәдениетің аз, топассың», - деп, сөз тастайды. Сондағы Дала ақынының жауабы:

*Мен қазақ, қазақпын деп мақтанамын, ұранға алаш деген ат аламын,
Сүйгенім қазақ өмірі, өзім қазақ, мен неге қазақтықтан жасқанамын?
Ерікті ең даланың құсша ұшып, ержеттім кеңшілікте сүтін ішіп,
Сен құсап сармасадай ілбиткен жоқ, қаланың көшесінде жоқтық қысып.
Алтай, Ертіс, Сырдария, Есіл, Жайық, арасын қоныс қылам ірге жайып,
Елім, жерім, қорғайтын ерім болып, ер жетім ең далада лықа байып.
Ер түрік ұрпағымын даңқы кеткен, бір кезде Европаны тітіреткен!
Кіргені есік, шыққаны тесік болып, Күнбатыс, Күншығысқа әмірі жеткен.
...мен қазақ, қазақпын деп мақтанамын [1].*

Нағыз қазақты іздесең, ол мен, «Алашты» ұраны еткен дала қазағы, мен ол үшін мақтанбасам қорланбаймын, сен құсап қаланың тар көшесінде қысылып жүрмей, Алтайдан Жайыққа дейінгі кеңшілікте самғаған құстай еркін өскен дала қазағы болғаным мақтанамын! Мен Батыс пен Шығысты жалғастырушы елдің, Еуропаның өзін дүр сілкіндірген Ертүрік бабалардың ұрпағымын! Мен қазақпын! – деп ауыл қазағы зор еңселі әлеуметтік таккапарлықпен жауап қатады. Сонда, дала шындығынан алыс жүрген, сол себепті де шынайы бұзылмаған Дала табиғаты пен оның қойнауындағы қауымдастықтардың әлеуметтік-экономикалық және мәдени тіршілік салтынан хабары аз қала ақыны өркөкіректікпен:

Қазақта не бар еді сүйетіндей, ... соншама жүрек сүйген иетіндей? – дейді.

Дала ақыны:

*... Кең дала, шаңсыз ауа, таза қоныс, исі аңқып, бетім сүйген самал желі,
Кіндік болып мал менен жанды өсірген, жаз жайлау, күзгі күзек, қысқы тебін.
Толтырып жағасына ақ ауылды, мың жылқы жүзіп ішкен шалқар көлім,
Құс салып жағалайтын саяттықпен, көкшігеш томарларым, өзендерім....
Таулары төбелері хан көтерген, ту алып, тұлпарды мінген ерін.
Құда түсер тойлары, қыз ойнағы, көңілдің тарқататын қайғы шерін [2].
... Ақ орда, ақ бәйбіше, қара саба, алдында қымыз толып тұрған шара,
Ертеден кешке дейін мейман күткен, алмастан бір тиын да тамашама....
Өз үйіне келгендей болатұғын, келгендер де дәм айдап қийыр шеттен.
Қонақ үшін арналып бір жеке үй, қара саба тұрады ындаған,
Ол үйге киіз төсер, кілем жабар, көрпе жастық бәрі де болған даяр.
... Бәрі тегін істейді аллага аян, ... «қызмет қыл» деп отырмас тиын санап,
Жасы үлкенді сұлайты төрге отыртып, болсада қандай нашар, қандай кәріп.
Қазақ өмірі зұрпымен бір еншілес, екені байқағанға айдан анық.*

... Болады қазақ малын ортақ деуге, бізде жоқ жамбасынан жатып жеу де, деп, даланың адам ағзасына, халық денсаулығына берері мол таза табиғат аясы екендігін, жылдың төрт мезгілінің ел өміріндегі өзіндік ерекшеліктерін атай келіп, «Жайлау» деген ерекше әлеуметтік – табиғи құбылыстың тамаша көріністерін, жазғы жайлаудағы тіршіліктің өзіндік әлеуметтік-психологиялық, адами арабайланыстық, тұрмыстық-мәдени ерекше құбылыс екенін, қазақ даласының қонақжайлылығын, бұл ортаның үлкен адамға деген табиғи құрмет-қошаметін, осының бәрінің қаладағыдай пайда, тиын-тебен табу іс-әрекетімен ешбір байланысы жоқ, тек кең пейіл мен адамдардың өзара сыйластығына негізделіп жасалатынын көтеріңкі мақтаныш сезіммен баяндап берді. Әрі қалаға барғанда көріп жүрген өзі келеңсіз, жағымсыз жайлар деп санайтын құбылыстарды атап айтып, қала тіршілігі өкілдігі ретінде қала ақынына төмендегідей сын көзқарасын айтты:

*Кедейден де көреді итін артық, байыса, не ұлық боп сіздің халық
Кедейдің еңбегін жеп миллионер боп, «Мен сенің құдайың» деп кеуде қағып,
Қорқамын бұл заманы кетер ме деп, қаладан қазағыма мүнез жұғып [3].*

Дала ақыны екі әлеуметтік орта мен кеңістіктің тыныс-тіршілігін салыстыра отырып, далалық әлеуметтік ортаға тән құбылыстарды сипаттап беруін жалғастырды:

*Сағынамын билерімді кең ақылды, арамға жегізбейтін ақ-мақұлды,
Құдай өзін туғызғын іштен би ғып, білмейтін төре айтқанда жат-жақынды,
Талапкер мен жауапкер өзі іздеген, алдына кеп бітуге сондай ерін,
Болыпты екі жағы бірдей риза, ақылмен ашқаннан соң күмін әсері.
Қағазсыз, полициясыз қимыл қылған, сонда да істің бәрі бітіп тынған,
Ердің құны екі ауыз сөзбен бітіп, кім оның жарлығына мойын бұрған.
Қаланың соты құрсын шүлдірлеген, түсіне алмай құлағым дүңгірлеген,
Ақ қарамды тексеріп білмек тұрсын, қазақша жалғыз ауыз тіл білмеген.
... Түсініксіз бәріде жат көрініп, сөз айта алмай буыным қалтылдаған,
Сөзімді жеткізуге тақсыр тілмаш, бір атты азырқанбай алар ма екен?...
Қазақ өмірін білмейтін ашаштыларға, теріс төре айтқызып тарылдырма,
Кәпірдің сақта құдай қаламынан, дала жайын білмейтін, наданынан:
Қазақ ісі қалаңа қараған соң, Әзірейілдің адал ісі арамдалған [4].*

Біздің бұл айтылғандардан көңілге түйгеніміз – даулы мәселелерді шешудегі, әділдікке қол жеткізудегі ел силаған Билердің атқарған ролі ерекше. Қалалықтар қаншалықты «Зан» деп аталатын тәртіп орнатуға арналған норманы басшылыққа алмасын, «сот» деп аталатын іске қаншалықты жүгінбесін, одан Дала билерінің ақылы мен оның ақылынан туған төрелік шара әлдеқайда артық. Себебі жаңжалдасушы екі жақ та Би әділдігіне, әділ шешіміне сенеді. Халық тәжірибесінде осылай болып келген. Дала үшін ешқандай полицияның, қағаздар толтырып әуреленудің қажеті де жоқ, үйткені дала дәстүрінде төрелікті, оның әділ сөзін құрметтеу дағдысы мен мәдениеті қалыптасқан, әділ «Сөзге» адамдардың тиісті мән беруі елімнің дәстүріне терең енген құбылыс. Өзге тілде, өзге дәстүрде сот жасап тәртіп орнатпақ болып отырған қаланың ұтып отырғаны жоқ. Мұндай құбылыстың дала өміріне келмегені жақсы болар еді.

Дала ақыны «Қазақта не бар еді сүйетіндей, соншама жүрек сүйген иетіндей?» – деген көкірек керді сұрағына өзінің жауабын қазақ даласының қорғанышы болған батырларды, олардың тек күш атасы емес, ақылы мен мықтылықты үйлестірген бейнесін суреттеумен жалғастырды:

*Білегі жеті шоттан оқ өткізген, он жігіт қозғалтпайтын тақымдары,
Оларды ала алмаған ешкім күшпен, жолыққан найзасына жүндей ұшқан.
Қару асынып, қан жұтып, қайғы тартып, елін талай құтқарған қиын істен.*

*Сескенуді жүрегі бір білмеген, не көрсем елім үшін көрдім деген.
Басшы сондай болған соң әскері де, ердім міне, сүзгідім, өлдім деген.
...Солардай батырлардың арқасында, бұл күнгідей бірі қор саналмаған.
Батырлар ант бұзбаған, сертте тұрған, күндемей, жолдасы үшін басы құрбан,
Сондықтан қоқып емес, сенгендіктен, ел ұстап етегінен басшы қылған [5].*

Дала ақыны жауабында орын алған келесі маңызды құбылыс - ел арасында халқы құрметтеп, «Пір» тұтқан, өзінің мінезімен, мәдениетімен, ісімен халық сенімі мен қошеметіне ие болған әлеуметтік тұлғалардың болғандығы. Бұл қазақ даласына әлеуметі ортасына тән өзіндік ерекше құбылыс. Олар тек ақылымен, әділдігімен ғана емес, қарапайым халыққа жақындығымен, ізгіліктілігімен, байлық пен кедейлікте бейнеленген әлеуметтік топтар арақатынасын жарастырушылығымен ерекшеленген.

*Пірді сағынам үйреткен құдай жолын, надандарға анытқан оң мен солын,
Байдан алса, нашарға тарататын, сағынбасқа бола ма ел қамқорын.
Бай демемей, кедкей демей көзге айтатын, істеген істерінің теріс оңын,
Ниеті ізгі болған соң ел де құлап, ат берген, атан берген, ұстап қолын....
Ешкімнен еш нәрсені сұрамаған, жұрт өзі әкеп берген ықыласына,
Даламның қандай еді абыздары, диуана, ишан, қожса, газиздары.
Кім нашарды жесе, айтқан «күйесің» деп, «обал, бұған жазықсыз тиесің» деп,
Дұрыс сөзін айтудан қаймықпаған, бермей қояр атпенен түйесін деп.
«Айтқаны келеді» деп халық сенген, Халық өзі наныста соған ерген.
Сондықтан батырлар мен хандар дағы, қол құсырып, пір қылып, малын берген [6].*

Ақындық, суырып салма айтыскерлік - тылсым табиғат ерекшеліктері мен территориялық-географиялық кеңістік ерекшелігі негізінде көшпелі экономикалық, әлеуметтік-мәдени тіршілік жасаған қазақ даласы психологиясы мен рухани сұранысы тудырған құбылыс. «Қазақта не бар еді сүйетіндей, соншама жүрек сүйген иетіндей?» – деген сұраққа жауабын тебірене, түйсіне, түйіле отырып жалғастырған Дала ақынының жауабында осы бір табиғаттық құбылысқа зор мән мен баға және түсінік берілген. Ақындардың шығармашылық өнерін, оның әлеуметтік-мәдени құбылыстық сипатын барынша дәлдікпен және эмоциялық сезінгіштікпен баяндайды. Өзі ақын адамның ақындық өнерге берген бағалауы мен түсініктеуін ерекше ғылыми-танымдық поэзиялық жанр деп айта аламыз. Қатардағы ақындардың бірі емес, Сұлтанмахмұт Торайғыровтай ақын классигінің әлеуметтік-мәдени сипаттамасы ақындық өнерді бағалаудың ғылыми негізі мен мектебі десек те болар. Ол былай деп жазған:

*«Даламның ақындарын айтсам сізге, үлгіге сөз патшасы содан ізде,
Миға тамақ, жүрекке сусын беріп, даңқы кеткен ақын көп бұл үш жүзде.
Қазақтың өміріне айналған, өмірге ишан құйылар жайда болған.
Қалың топта қолына домбыра алса, жаратқыштық бір қуат пайда болған.
...Сиқырлар тыңдаушының еркін алып, ақынның жүрегіне түскен жарық,
Қан жылып, жан сүйсініп, жүрек иген, бір халде тыңдаушылар болады анық.
Ұмытып бұл дүниені сол минутте, ишан, бір әлемді кезер барып,
Ешбір жан, ешбір дыбыс шығара алмас, жанына жарық түсіп, тіл байланып.
...Жауыздығын бетке айтып ел көзінше, жауыздарды өлтірер сөзбен түйреп,
Ол сонда ханды да айтар бұрынғы өткен, ерді де айтар халыққа қызмет еткен.
...Достықты, опасыздық бәрін айтар, өлсе де таймайтұғын айтқан серттен,
Тоқтатуға болмайды бұл мінезін, түрмемен, дар ағашпен, ешбір әлмен....
Ақынға сол себептен халық құмар, сағынар, келсе екен деп байың тұрар,
Жиылысып, домбыра қолға беріп, жабыққан жандарынан азық азық сұрар.
Ақынның қызметі тегін жұртқа, демейді: «Билеті жоқ, үйден шығар!»,
Сөздері әркімгеде түсінікті, бай, жарлы, төре, қара, тегіс ұғар.
Жазылмаған, жатқа ұғып ел өлеңін, бейне бір кеудесіне қылған тұмар,
Ақынның кітап та – өзі, газет те – өзі, Пошта да өзі: таралар айтқан сөз» [7].*

Шынында, театры, киносы, мәдениет үйі, арнайы насихаттық тәрбие мектебі болмаған қазақ даласы қауымы үшін, елі сүйіп бағалаған ақындар осы аталған жүйенің бәрінің қызметін бір өзі атқарған екен. Ғаламат мәдени, рухани, әлеуметтік құбылыс. Жазу мәдениеті әлі таралмаған қоғамдық ортаның естілік, есте сақтау мәдениеті, өлең мен әнді, жырды рухани-мәдени азық ету мәдениеті, осы бір құбылыстың адамдар арабайланысының негізіне алынуы мәдениеті. Әлеуметтік қатынастар мен арабайланыстардың, мінез-қылықтардың, іс-әрекеттердің қайталануы бермейтін мәдени, заңдылық, психологиялық, тәрбиелік құбылыстары.

Дала ақыны толғауы назарына алынған қоғамдық сана мен мәдениет мәселенің бірі – ислам діні. (Патшалық Ресей қазақ даласын бағындырып ұстап отырудың өзекті тетігі ретінде екі ғасыр бойы қазақ қауымының арасында діни миссионерлікті дамытқан болатын. Алдымен татар-ноғай молдалары ықпалымен мұсылман дінін, кейін келе – христиан дінін барынша тықпалап, діни әдебиеттерді басып шығарып

таратуға қаржы аямаған. Алайда қазақ қауымдастықтарын христиан діни сеніміне баулып тәрбиелеу жұмыстары күткен нәтижеге жеткізе бермеген. Бірқатар басқа елдердегідей халық ортасы діни сенімге бас ұрып, терең еніп те кетпеді. Дегенмен мешіттердің салынып, мұсылмандық ілімнің таратылуы қазақ әлеуметтінің елеулі бөлігін ислам дінінің әртүрлі деңгейдегі сенімшілері еткен. - Автор). Ақын өзі иланған ислам дінінің қағидалары мен ұстанымдарын былайша сипаттаған:

*«Ислам деп қазағымның айтсам дінін, дос тұрсын, дұшпан таппас оның мінін,
Негізгі ақылменен сонша үйлесер, мін іздеп қозғай алмас ешкім тілін.*

Мақсаты: адам ұлын бақты қылмақ, дінімнің байқасаңыз ішкі сырғын:

Бұйырған пәнделерге әділ бол деп, әділдік бақыт үшін жалғыз жол деп.

Қажы мен жұманы парыз қылған, жиылып бір ынтымақ қылған оң деп,

Зекет бер, нашарларға көзің сал деп, ғылымды қайдан болса сонан ал деп.

Ешкімге өзің тиге, біреу тиге, өзіңді қорғау үшін қарсы бар деп,

Зекет бер дегенің білсең мәнін, қырық жылда нашарға бер малдың бәрін.

Деген сөз бір есептен ойласаңыз, социалист емес пе пайғамбарым,

«Адамға еш нәрсе жоқ тектен тегін, орарсың бейнеттеніп ексең егін,

Адам ұлы – патшасы жер жүзінің, еңбегің сал, пайдалан, шығар кенін»,

Ішті, тысты таза қыл дегені қой, ойласаң дәрет, намаз дегендерін.

...Осындай бақыт жолы дін – ислам, сұрасаң наным жақтан сүйенгенім,

«Жоғарыла құдайшылыққа жеткеніңше, қартаймайтын, өлмейтін есікті аш» [8].

Қазақтың тілі! Қазақ әлеуметі өзінің ана тілінің, оның қолданыс аясында тіршілік жасап отырған әлеуметтік-тарихи уақытта Дала ақыны неге оған өз назарын соншама шүйіліктірді? Әлеуметтің (Алашын) бір-біріне түсінікті етіп, өзарабайланыстырып тұрғаны үшін бе, дала мәдениеті, санасы мен психологиясының, тәрбиесінің, өзінің шығармашылық ойының бейнеленуі құралы болғандықтан ба?

«Сүйемін туған тілді - анам тілін, бесікте жатқанымда-ақ берген білім,

Шыр етіп жерге түскен инутімнен, құлағымға сіңірген таныс үнін.

Сол тілмен шешем мені әлділеген, еркелеткен: «құлыным, жаным» деген,

Сол тілменен бірінші білгізілген, «Ана» деген сүйгендік сөз әм менен.

Сол тілменен ойнадым далада еркін...

Сол тілменен білгіздім тілегімді, бірінші сүйген жарға жүрегімді,

Маған қарай тығылып: «жаным» деген, мойнына апарғанда білегімді...

Тілімде әдебиет, жанымға азық, әм болардай көңілге наным-қазық,

Терең ойлар, дүниеге қарастар бар, кәнекей сынап, байқап тапшы жазық» [9] – дей келе Дала ақыны қазақ тіліндегі әлеумет ортасын ұйытқан және асыл мұра болып келе жатқан асыл сөздердің мәнділігін, руханилық күш қуатын Дала өміріне тән өзіндік мәдени-зандылық құбылыс деп көрсетеді.

Дала ақыны жоғарыда өзі мақтанышпен баяндаған мәдени-рухани-әлеуметтік, табиғи-психологиялық құбылыстар қазақ қоғамының әлі бұзылмаған кешегі(ескі) тарихына тән болған деп айтады. Кейінгі тарихи-әлеуметтік уақытты (жаңа уақыт) сырттан келген саяси-әлеуметтік қысымдармен, оның салдарларымен байланыстырады. Кеудені керген мерейлі психология күйзелісті ренішпен алмасады.

Бұқар тұсы қазақтың бұзылғаны, күн батыстан суық жау көрінгені,

«Жаялап келер жұртыңа, балды май жағар мұртыңа.

Сұрамай апар жаныңды, бауыздамай ішер қаныңды,

Есерке алар малыңды, солдат қылар ұлыңды...

Абай тұсы халықтың бұзылғаны, қаралыққа айналып қызыл қаны,

Ақ бейіл бауырмалдың қалпы кетіп, «елбуаз», «сұрқия» болып қызынғаны.

Ханнан күш, қарындастан қайырым кеткен, көңілден ар әм беттен ұят кеткен,

Ұлтшылдық, намысшылдық қарасы өшіп, есі дерті болған онда шен мен шекпен...

Партия, жалақорлық, бақ күндестік, күннен күнге күшейіп орын тепкен,

Көбейген терін сатпай телміргендер, жан аз боп еңбегімен егін еккен.

Мас болып партияға қызып алған, дадалық тбигатын бұзып алған,

Не дала, не қалалық қалтында жоқ, орталыққа сандалбай болған, қалған.

«Маса» тұсы елдігін қазақ жойған, ұмытқан елік деген сөзді қойған,

Мал секілді үрку мен қорқу болған, кезінде жат пышағы жанын сойған.

...Жеріме, елдігіме әм дініне, құрылған талай тұзақ, талай қақпан,

Ақылмен ала қойды көбейтуге, қойшы боп аю менен қасқыр баққан...

Бостандық дарияы былтыр тасып, жұрт кетті ағынға еріп, араласып,

Сондай-сондай дәуірді киіргенін, қазаққа әдебиеті берды ашып [10].

Бұл тұста Абайдың өз өмірінің соңғы жылдарында қазақ даласының саяси-әлеуметтік, мәдени-рухани қалыптасқан жағдайын барынша қатаң сынға алуы мен Сұлтанмахмұттың сынға алып отырған әлеуметтік-саяси уақытының арасы байланысып жатыр. Ол – өзінің елдігінен айрылған, Ресей мемлекетінің бодандығында болған тарихи кезеңде өзіндігін жоғалтқан қазақ даласы, оның XX ғасырдың басындағы

элеуметік-саяси жағдайы. Бұрынғы далалық қоғамдық біртұтастықтан береке кеткен, басқаның айтуымен, бағдарлауымен бірі қасқыр, бірі аю болып, не қалалық, не далалық емес, бұрынғы қазаққа тән қасиеттері шайылып, саясиланып, партиялардың қармағында, біріне екіншісі қарсы келіп, өмір кешіп жатқан қазақ қауымдастығы. Соған қарамастан, қазақ жерінде орналасқанымен қазақтық мәні жоқ қала тынысын ауыл, әліде «Қазақ даласы» тіршілігімен салыстыра отырып сынға алады. Ойшылдың мына шумақтар оған куә:

*«Сүйемін қазағымның әдеттерін: жасасы үлкенді сыйлайтын әдеттерін,
Қалаңдай моды қуып, кербезденбей, шаруа құрып, сыйлайтын қатын ерін.
Қалаңдай еш нәрсесі сатулы емес, кәріпке, жолаушыға тамақ тегін...
Қалаңдай: «Мен тудыр деп айтқаным жоқ, демейді: өзім үшін өмір-жасым»
Қалаңдай нөмірлерде дүние шашып, ісіп, қызып, аяқты шалыс басып,
Жүз кедейдің 10 жылыда таппайтынын, бір түнде ұстап, бұзықпен құшақтасып
Жүру жоқ сары даланың әдетінде, болу жоқ күнде айырылыс, күнде ғашық.
...Қалаңның назданысы, қылмыңдасы, бәрі фальшы, ешкімнің ішін жылтпас,
Бет, қасын бояп алып бояуменен, қалаңдай дала қызыақша жұтпас.
...Қалаңдай жек көрмейді жарлы байды, тұрмыс екеуіне бірдей жайлы,
Қаладай он кісінің бай болуы, он мыңына сор болып табылмайды [11].*

Дала ақыны қала мен даланы салыстыра отырып, қалалық мәдени-элеуметтік, экономикалық өмірдегі адами құбылыстармен, адами мейрімділікпен үйлеспейді деген жақтарын сынап көрсетуін жалғастыра түсті. Өзі үшін жат көрінген тұрмыстық, арақатынастық дағдыларды да ұнатпайды. Өзі сүйген қазақ даласынан артық не бар дейсің мұнда?

*«Керегі аз қалаңдағы ғылымдардың, момынды жезуге ұстаған ғылым күшін,
...Бас алғыштың түріндей түсі суық, төреңнің керегі жоқ жарқылдаған.
Керегі аз қалаңдағы шөп тамақтың, үстелдің, шанышқының, көп табақтың.
Бұл қалада неғып жүрер аштан өлмей, сар қымыз, сарықазының жүзін көрмей.
...Қалаңның сасығында кім жүреді, ұжмақтай кең даланы бір ұмытып,
Жасама қалаңдағы ойын күлкі, қандай азық алмақшы жүрек содан.
Қалаңда он кісі бай, он мың кедей, соры қайнар, бір тоя тамақ жемей.
Үйсіз, жерсі, жасайды пиер үйде, не дейін қала адамын кедей демей...
Саудаңмен, «ітігіңмен» ілділдедеп, күн көрдің біздей момын елді талап.
Кәсіпшіл, тыныш, момын, бай елдерге, отырсың аузыңды ашып, көзді қадап.
...Мені өз еркімде қой, қалтымда қой, айтатын бар тілегім, қала саған,
Өз сүйген қалтымда қалмақ үшін, өз жолыммен іргелі бармақ үшін.
Елді, жерді, бір майлы жем қылуға, қалаңның салған ауыз қармағы үшін.
Еркімді, елдігімді жұттырмасқа, Алашқа автономия алмақ үшін» [12].*

Дала ақыны жауабының соңғы тұсында саяси және элеуметтік-экономикалық мәселені көтеруге басымдық берілген. Неге ғылым қазақ даласын отар ретінде игеруге, қазақ азаматтарының мүддесімен байланыссыз өндірісті жасауға, қамалдарды бекіте түсуге, ауылды арзан шикізат көзі ретінде пайдалануға, шұрайлы аймақтарға Ресейдің батысынан арнайы қоныс аудартушыларды орналастыруға қызмет етіп келеді? «Кәсіпшіл, бай елдерге аузыңды ашып қарап отырсың» деп, сол кездегі қазақ даласы құрамында болып келген Ресей империясының дамуы жағынан батыс елдерінен артта қалып отыруын да айтыс мәтінінде атап көрсетілген. Қаладағы элеуметтік жіктелудің ауылға қарағанда әлдеқайда терең екендігі, жұмыссыз қалған адамның жайының мүшкілдігі, қаланың момын ауыл элеуметтің біржақты қанап отырғаны, қала билігінің де бір жақты мүдделілігін ақындық тілде баяндап берген. Сөзсіз, даланың алыс шет елдердегідей білім мен ғылымнан әлі алыс жатқанына реніші де дала ақыны сөзінің арасында байқалып қалады. «Дала өз тіршілігін өзі шешсін, автономиялық еркін ел болса өз тағдырын қалауынша шешкен болар еді» деген саяси тұжырыммен дала ақыны қала ақынына сөз ұсынады.

Дала ақынының көкейіндегіні, көңілдегіні әбден тындап, шыдамдылық танытып, дегенмен тықыршып отырған қала ақыны да енді қолына тиген сөз тізгінін мықтап ұстап, ширыға және көсіле сөйлеп кетті, жинақталып, шығуын күтіп тұрған ой-пікірін әріптесі алдына жайып салды. Алдымен 3 мәселені дала қазағының алдына тартты:

*Сендей ме ел болатын елдің түрі?, айтасың өтіп кеткен бұрынғыны,
«Ел едім, ел боламын» дей алатын, бишара-ау, не жайың бар осы күні?
Ел болып, ерік алады қандй елдер?, ол басқа, тіпті басқа, емес сендер.
Бірінші ел болуға намыс керек, мал-жанды намыс үшін салыс керек,
«Қорланып өмір сүрген тіршіліктен, өлгенім артық» неген наньыс керек.
Жоқ сенде мұндай намыс көптен өлген, бабаңды тұрғызбасаң қайта көрден,
Қорласа, дүрлесе, басқа тепсе, «тақсырдан» басқа сөз жоқ, қазақ көрген.
... Өз басы аман болса, ара түспес, маған салса маңайын қырып-жойсақ,
Намыссыз, өлі сүйек, сен қорақ құл, ел болам деп еліріп айтасың құр...
Қайнаған намыс үшін жүрек бар ма?, бұрқ еткен бір ауыздан тілек бар ма?*

Ел болып, еркін жасап кетпек үшін, ынтымақ, бірлік деген тірлік бар ма?
Бірлік қып бір ауызға қарау керек, оның әмірін парыз деп санау керек.
«Бар» десе, от ішіне бару керек, «Қал» десе, от астында қату керек,
Әркімге қайыршыдай бір қол созбай, еркіңді еңбек қылып алу керек.
Тіпті жоқ мұндай бірлік, қайда сенде, қарашы мойын бұрып, қырдағы елге.
Партия, алыс-жұлыс, барымта, ұрлық, жеймін деп бірін-бірі түскен терге.
...Атқа мінер бірі мен біреуі қас, біріне бірі сеніп айтпайды рас,
Бірінен-бірі бұрын жсағынбаққа, қаламның ұлылығын дүние аямас.
«Қазақты жарытпайды қазақ билеп», естідім талай қазақ айтты сөй деп.
Билесе, бәрі жабыла билемекші, болмаса қалғанының іші күймек.
Әркім өзін түземей ел оңбайды, біреудің теріс деумен қылған ісін,
Ел оңсын десең, әуелі өзіңді оңда, өзіңді біл, өзіңе әбден түсін.

Үшінші өнер-білім сенде жоқ, сол елдікті көктен алып бермек пе саған құдай?
Сендерде ғылым бар ма, өнер бар ма?, әлі күнге әр істе дейсің «алла».
«Істің бәрі құдайдан» деген наным, бір қадам бастыра ма сендерді алға?
Басқа ғылым тарауы былай тұрсын, бір кісі хат тани ма бір мың жанда?
Айтшы кім қызықпайды малдануға, қарусыз ұстау оңай седей малға?
Қаруың – қамшы, сойыл, найза, балта, пулеметке қарсы тұр, қолыңды ал да.
...Жүгінген сәлдесі үлкен, шапаны мол, ауызын қисаңдатқан таспықта қол,
«Құран» деп түсінбейтін ән саулатса, даланың ұғысынша зор ғылым сол.
...Тіпті аз ғана қаламмен оқығаның, «білед» деуге болмайды оның бәрін,
Тік бақай, көбі ел жегіш бұзылғандар, болмаса бірен-саран, бірлі-жарым.
... Қазақтар босағада тұрғанында, ол анау төре отырған үйге кірсе,
Өштескен қазақтарын ретін тауып, орысқа бір-екі рет теккілетсе.
Далаңша өнерлі жоқ содан асқан, ол-білгіш, ол-жетілген, ол данышпан,
Сол төрдегі қазақты ел болады деп, қалайша ойлайсың, мы қашқан! [13].

Қала ақыны, осылайша Дала ақынын өлеңімен, дәлелімен алқымдар, аузын ашыртпады. Оған қоса басқа елдерде іске қосылған ғылым мен технологиялардан хабардар екенін, осылардың көмегімен олардың жер жүзін саяхаттап, танып-біліп, кенін қазып, темір жол мен флотын пайдаланып, будан электр жарығын алып отырғанда «қазақ жүр көк өгізден ет дәмегіп» – деп біраз қыспақтап та алды. Айтылғандардың бәрінің де шындық екенін түсініп, мойындап, айтарға жауап таппай, Дала ақыны өзінің қарсыласын одан әрі тыңдауға қарсы еместік сыңайын байқатты. Ал қала ақыны болса, кідірместен өз ойын жалғасытыра берді.

Лайық ел болуға ісің бар ма, намыс, ғылым, ынтымақ күшің бар ма?...
Сондықтан айту бекер «жерім бар» деп, «байлығым бар, жерге ие елім бар» деп,
Бәріде күштінікі, тістінікі, сен тұрсың: «керек күні келіп ал» деп.
Далаңда мақтар нәрсең аз қалғанын, бір-бірлеп түсірейін саған делелдеп...
Жерің жоқ сонша сәндеп мақтайтұғын, дені қырат-соқа, шот батпайтұғын,
Арқаңда сар топырақ, жемсіз жер көп, егін мен көгеруді ұнатпайтын,
Су қашық, шөл жерлер тағы аз емес, бір атқа бір жұттым су таппайтұғын,
Қары бар, бораны бар, аязы бар, жарты жыл тұтасымен қаптайтұғын.
...Кедей боп құруыңа елден ерек, тубінде, мен айтайын жерің себеп,
Ағашты, шымды жер жоқ сарыарқаңда, оның өзін жат елдер алса керек.
... Жер іздер, жерге сыймай, өскен елдер, оларға сыйғаныңша далаң «кел»дер,
Далаң да таршылық қазір жетер, шойын жол Сарарқаны шырмап өтер.
Ақырып жалмауыздың жалғыз көзі, қыстау мен жайлауыңды түтіндетер.
Сол түтін өртенгені Сар Даланың, байлығың, жақсы жерің қолдан кетер,
Жұмысқа көндікпеген көп надандық, қалаға малайлыққа тентіретер.
Қар қалың, не мұз, яки боран болса, жерден көк тістей алмай малдар тоңса,
Не дерт келсе, қайтермін деп сақтанып, жұтай ма еңбегіңнен егін орса.
Бірі де құдайдан деп ерегісер, бола ма надандықтан десек сонша.
Бар істі бір құдайға тапсырғанда, бар айыбын арта сап асқынғанда [14].

Осылайша Сұлтанмахмұт өзінің қорытынды ойын қала ақынының сөзімен берді. Оның мазмұнына үңіле түссек, одан байқайтынымыз мыналар:

• Ұлттық намыс, бірлік пен ынтымақ, білім, ғылым, өнерсіз қалай ел болмақсың? Осы үш құбылыс қазақтық болмыс болған жағдайда ғана ел боламын деп үміттенуге болады. Осы үш қасиет бар жерде ғана елдікті жасауға мүмкін болады.

- Жағымпаздықтан, барымтадан, ұрлықтан, өзара алыс-жұлыстан көз ашпаған ортада бұл аталғанда қалай қол жеткізуге болады?
 - Халықтың атқа мінерлері өздері бір біріне қас. «Қазақты қазақ билей ала ма?»- деп атылып жүруд, негізінде жатқан да осы құбылыс.
 - Халық қараңғы. Ондай халықты кім билемейді, кім пайдаланып кете бармайды?!
 - Ғылым мен өнер жоқ әлеумет ортасында. Аузындағы сөз тек «Алла». Өзің ештеңе жарытып істемейсің, қолыңнан келмеген ісінді «аллаға» сілтей саласың. Сөйтіп мен ешнәрсеге кінәлі емеспін деп ақтала салу сенің әдетің.
 - Қолыңда дұшпанына қарсы тұрар қаруыңда жоқ. Найзамен, балтамен жаңаша қаруланған кімнен қалай қорғамбақсың, қазақтың даласы?
 - Алдағанға сенгіштік те сенің ісің. Басқа тілде әндеткен молда, сеніңше – даланың ғылымы да, данышпаны да сол. Ізденіп қайтесің.
 - Ал қазақ даласының жерінің иесі кім? Жерім бар деп мақтанатың жайың да жоқ.
 - Бар жеріңнің өзі географиялық жағынан тіршілікке ылғида қолайлы емес, сусыз кең дала, сор топырақ, таулы қоныстар... Кедейшілігіңнің бір себебі осында емес пе.
 - Даланың кеңдігі басқаларда «кел, кел!» деп шақырып тұрған жоқ па?
 - «Бәрі құдайдан!» деп қарап отырған дала халқы қалай ел болмақ?
- Сонымен, өмірден өтер алдында, орындалмаған арманын, жазылмаған ойларын өзімен бірге ала кеткен қазақ ойшысының артындағы әлеуметіне-алашына қалдырған әлеуметтік-саяси бағдарламасы, әлеуметтік-саяси аманаты осындай. Қазақ даласының Ел болуын Сұлтанмахмұт Торайғыров жеке автономиялық билікке қол жеткізумен де байланыстырды.

1 Торайғыров Сұлтанмахмұт. Екі томдық шығармалар жинағы. Бірінші том.-Алматы: Ғылым, 1993. – 210 б.

2 Сонда, 211 б.

3 Бұл да сонда, 213 б.

4 Бұл да сонда, 215 б.

5 Бұл да сонда, 215-216 бб.

6 Бұл да сонда, 217 б.

7 Бұл да сонда, 219-220 бб.

8 Бұл да сонда, 220-221 бб.

9 Бұл да сонда, 221-222 бб.

10 Бұл да сонда, 223-224 бб.

11 Бұл да сонда, 225-226 бб.

12 Бұл да сонда, 228-230 бб.

13 Бұл да сонда, 232-236 бб.

14 Бұл да сонда, 237-239 бб.

Резюме

В статье рассматриваются социально-политические взгляды Султанмахмута Торайғырова, которые еще недостаточно изучены в социально-политической литературе.

Summary

In article Sultanmakhmud Toraygyrov's socio-political views which are still insufficiently studied in socio-political literature are considered.